

על ספרים וסופריהם

ד"ר אברהם דוד

מהדורה חדשה של המחזור כמנהג בני רומה¹

מחזור כמנהג בני רומא (להלן: המחזור) היה נפוץ ביותר בקהילות שונות ברחבי איטליה עוד מראשית ימי הביניים. מהמחזור שרדו העתקות בכת"י מאמצע ימי הביניים עד ראשית העת החדשה במספר מרשים במיוחד וכן למעלה ממאתיים מהדורות דפוס, והוא הולך ונדפס עד עצם היום הזה. באוסף כתבי-יד שבספריית הפלטינה בפרמה בלבד מצויים מאה ועשרים כתבי-יד של המחזור, ועוד כהנה וכהנה העתקות שלו נמצאות בספריות אחרות ברחבי העולם. מהדורת הדפוס הראשונה של המחזור החלה נדפסת בשונצינו (Soncino) ונסתיימה בקזאלמייורי (Casalmaggiore) בשנת רמ"ו (1485-1486), שניהם בצפונה של איטליה. שרדו ממהדורת דפוס זו בספריות ציבוריות ובאוספים פרטיים כמה עשרות אקסמפלרים ובכללם שבעה עשר שנדפסו על קלף, מספר גבוה יחסית של אקסמפלרים שנותרו מדפוס ערש (דפוס עריסה, אינקונבולה, כינוי לספרים שנדפסו לפני שנת 1500 [ר"ס]). בעקבותיה של מהדורה זו נדפס המחזור עוד פעמים אחדות על ידי בני משפחת שונצינו. מוצא משפחה זו מאשכנז, והם נקראו על שם מקום התיישבותם הראשון באיטליה. הם נדדו עם בית הדפוס שייסדו בערים שונות בצפון איטליה, ולכן הדפיסו את המחזור במקומות אחדים ובמועדים שונים: קזאל מיורי (כפי שראינו לעיל); פאנו בשנים רס"ג (1503) רס"ד-רס"ה (1504-1505) ו-רס"ו (1505), וארימינו (Rimini) בשנת רפ"א (1521).

המחזור זכה לדיון מחקרי כבר באמצעה של המאה התשע עשרה על-ידי החכם שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) מפאדובה. הוא חיבר "מבוא למחזור בני רומא" שנכלל במהדורת המחזור של שלמה בילפורטי, ליוורנו תרט"ז (1856), כאשר החלק הראשון, מבוא למחזור בכללותו, נדפס בכרך הראשון (עמ' ה-יט), והחלק השני, מבוא למחזור בני רומא, נדפס חלקו בכרך הראשון (עמ' יט-כז) וחלקו בשני (עמ' ג-יח).

1 סקירה על המהדורה הפקסימילית של 'המחזור כמנהג בני רומה' מהדורת שונצינו - קזאל מיורי רמ"ו וקובץ המחקרים עליו, בעריכת אנג'לו מרדכי פיאטלי וראובן בונפיל. ירושלים, מאגנס, תשע"ב.

לפני למעלה מארבעים שנה רחש לבו של אחד ממייסדיה של קהילת יהודי איטליה בירושלים ומפעיליה המרכזיים, ד"ר שלמה אומברטו נכון ז"ל, דבר טוב, והוא להכין מהדורה חדשה של מבוא זה, והוא ראה אור בהוצאת דביר, תל-אביב תשכ"ו (1966). מלאכת העריכה הופקדה בידי האמונות של ד"ר דניאל גולדשמידט ז"ל, ראש המדברים באותה עת בכל נושא הקשור לתפילה. ד"ר גולדשמידט הוסיף הערות ועדכונים בשולי העמודים (עמ' 78-15), ואף צירף דיון משלים מיוחד למנהג בני רומא (עמ' 98-79) בנקודות שחסרו במבואו של שד"ל, וכלשונו: "שד"ל לא עסק בנוסח התפילה ולא הרחיב היריעה במנהג בני רומא לפרטיו". לדעתו נוסח מנהג בני רומא דורש עיון מיוחד, לפי שזהו נוסח התפילה הקדום כפי שהוא יצא אל מחוץ לגבולותיהן של ארץ-ישראל ובבל. עוד הוסיף ד"ר גולדשמידט בסוף הדיון קבוצה נכבדת של פיוטים שהושמטה במחזורי מנהג בני רומא המאוחרים, אותה הוא ליקט מתוך כתבי-יד ומהדורות דפוס קדומות². בסוף מהדורה זו צורפה רשימה ביבליוגרפית של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא שהוכנה על-ידי הביבליוגרף הדגול יצחק יוסף כהן ז"ל, מבכירי הספרנים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באותם ימים. רשימתו מבוססת בעיקר על מה שמצוי בספרייה הלאומית - אך גם על מה שמצא בספריות אחרות בארץ ומחוצה לה, ונמנות בה מאה ושתיים עשרה מהדורות³.

במסגרת סדרת המוספים של 'איטליה' - כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם של יהודי איטליה בעריכתו של פרופ' ראובן בונפיל⁴, הוחלט ביוזמתו של הביבליוגרף וחובב הספר העברי אנג'לו מרדכי פיאטלי להוציא לאור מהדורה פקסימילית של מחזור רומא דפוס שונצינו - קזאל מיורי רמ"ו (1486), על-פי האקסמפלר השלם שנדפס על קלף המצוי במוזיאון יהדות איטליה ע"ש ש"א נכון, שעל יד בית הכנסת כפי מנהג בני רומי שבירושלים. מהדורה אינקונבולית זו נתרמה כאשר במדבקה שבבטנה השמאלית של הכרך מצוין: "לפי החלטת ועד בית סיריני בראשותו של ב"צ דינור, כמזכרת נצח של החלוץ הראשון מאיטליה חיים אנצו

2 דיון זה פורסם בשנית בספרו מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"מ, עמ' 176-153, ואף צורף בספרו מאמרו האחר סדר תענית ציבור במחזור רומא, שם, עמ' 186-177, שפורסם כבר קודם לכן בספר זכרון לשלמה ס' מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 89-77.

3 שנים אחדות לאחר מכן קיבץ נתן פריד הערות ביבליוגרפיות על רשימה זו במאמרו ב'ארשת' ה (תשל"ב), עמ' 499-494. מחקר מקיף על התפילות והפיוטים שבמחזור נעשה בשנים האחרונות על-ידי פטר לינארדט, שהקדיש לכך את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת בן-גוריון. עיונים בהתהוותה של האסכולה הפייטנית באיטליה, באר-שבע תשס"ו, ולאחרונה גם פורסם מאמרו בנושא זה: P. Sh. Lehnardt, Redactions of the prayer Book according to the Italian rite: First reconsiderations on the basis of the different outlines of the liturgical poetry, Italia, 20 (2010), p. 31-67.

4 יוצא לאור מטעם הוצאת ספרים ע"ש מאגנס שעל יד האוניברסיטה העברית בירושלים, בחסות הפקולטה למדעי הרוח והמכון למדעי היהדות ע"ש מנדל.

סיריני (רומא תרס"ה - דאכאו תש"ד) שנפל בידי האויב אחרי שצנח באיטליה בזמן מלחמת העולם השנייה⁵.

המחזור מחולק כאמור לשני חלקים. החלק הראשון: ימות השבוע, שבת וראש חודש, החגים מחנוכה ועד תשעה באב ושבת נחמו, כולל 166 דף, והחלק השני: תחנונים (סליחות), ראש השנה וכיפור, סוכות, ש"ע (שמיני עצרת) ושמיחת תורה, וכן תענית, מזמורים ותפילות וברכות לשאר אירועים מיוחדים, כולל 154 דף. מסכת אבות הנספחת לתפילות פסח מובאת עם פירוש הרמב"ם, כולל ההקדמה 'שמונה פרקים' (חלק ראשון, דף 100-122). הדפסת המחזור נמשכה קרוב לשנה בשני המקומות המצוינים לעיל, כלשון הקולופון: "ואולם הייתה התחלת בנין הספר הזה על ידינו בני שונצין בעיר שונצין בחדש תשרי שנת רמ"ו לאלף הששי, והשלמנוהו פה קזאל מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים לבריאת עולם, דהיינו שנה תמימה בקירוב". התפילות נדפסו באותיות מרובעות, ובדרך כלל בניקוד מלא. ההוראות, ההלכות והדינים נדפסו באותיות זעירות יותר בסגנון הכתיבה הספרדי. בעותק המדובר הובאו פה ושם בשוליים ביד מאוחרת תיקוני נוסח, השלמות או הוראות, והבעלים השונים של המחזור במשך השנים אף הוסיפו בכתב ידם פיוטים שלא נכללו במהדורה הנדפסת (חלק ראשון דף 65א, 67ב, 131א, 160ב. חלק שני דף 10א-ב, 53א).

למהדורה הפקסימילית צורף כרך נפרד הכולל מחקרים שונים על המחזור בעריכה נאה של אנג'לו מרדכי פיאטלי, שידע לבחור את האנשים המתאימים כדי שיציגו כל אחד מנקודת מבטו את חידושי הנוגעים למחזור. ב"פתח דבר" מציג העורך מבוא ממצה העוסק בעיקר בבחינה הביבליוגרפית, אך הוא עמד גם בו על נקודות אחרות המאפיינות את נוסחו ותוכנו של המחזור (עמ' ז-יח). ראובן בונפיל, מן הבולטים בחוקרי יהדות איטליה בתקופת הריניסאנס הקיימים בדורנו, דן במאמרו 'קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה במאות הט"ו והט"ז' (עמ' 1-10) במעצבי התרבות באיטליה של תקופת הריניסאנס. הוא תיאר את התופעה שנושאי דברה של התרבות החדשה תפשו מקום מרכזי בחצרות השליטים, בשמשם מלמדים, מחנכים, יועצים ומזכירים ששירתו את פטרוניהם, ומאותן חצרות שליטים, ומחוגים אחרים בחברה הגבוהה שבדוכסיות השונות, נפוצה תרבות זו, לעיתים ע"י אנשים שנשכרו לשם כך, בהם יהודים רבים שהשתלבו במסגרות אלו. מלאכת הספר והדפסתו היוו גורם מרכזי להפצת ידע ותרבות בעת הזאת אצל יהודים ושאינם יהודים, ולטעם מיוחד במלאכה זו זכו המדפיסים לבית שונצין. אחרי יצחק יודלוב, מן הבולטים בחוקרי הדפוס העברי בימינו, דן בהיבטים

5 מפרטיכל שהוצא עלידי ועד בית סיריני בראשות פרופ' בן ציון דינור בתאריך 27 במרץ 1960, בעניינו של פירוק ועד זה, נתקבלה בין היתר ההחלטה ש"מחזור דפוס שונצ'ינו שנמסר בשעתו כפיקדון לידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי" יחד עם אוצרות אחרים מכתבייד עוברת הבעלות עליהם ל"בית הכנסת כפי מנהג רומי".

הטקסטואליים, הביבליוגרפיים וההלכתיים של המחזור במהדורת שונצינו (עמ' 11-35). בראשיתו של המאמר מקדיש המחבר דיון ממוקד על מדפיסי בית שונצינו מבני אשכנז שישבו בצפונה של איטליה, ומשם נדדו למקומות אחרים בתוקעם יתד אף בערים שמחוץ לאיטליה, כגון: קושטא ופראג. אבי המשפחה היה ר' ישראל נתן שונצינו. מדפיסי בית שונצינו היו חלוצים בהדפסת סידורים ומחזורים למיניהם (פרט להגדה של פסח) בשנים רמ"ו ורמ"ז (1486-1487), וגם הדפיסו מקרא שלם בשנת רמ"ח (1488) ועוד קודם את מסכת ברכות בשנת רמ"ד (1484). עוד מקדיש הוא דיון מיוחד למלאכת הדפוס של המחזור, ואף מציין להוספות של פיוטים אחדים מכתב-יד שנרשמו על-ידי הבעלים בשוליים, כמו גם השלמות של ניקוד וטעמי המקרא בחלק מן הפסוקים. בהמשך הוא מאפיין את החלק ההלכתי שבמחזור, היינו ההלכות והמנהגים ששולבו במחזור במקומות המתאימים. בעקבות גילוי של ררנ"ג רבינוביץ בעל 'דקדוקי סופרים' הוא מוכיח שחלק ניכר מהם מלוטט ומעובד מתוך ספר התדיר המיוחס לר' משה בן יקותיאל מרומא ממשפחת 'מן האדומים' שחי במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה, חיבור שטרם נדפס בשלמותו עד היום⁶.

שני מאמרים בקובץ זה הם פרי עטו של פיטר ש' לנרד, שכמצוין לעיל הקדיש מחקר מעמיק לפיוט האיטלקי הקדום והימני-ביניים. הראשון נקרא 'מקונטרסי פיוטים עד הדפוס הראשון: מבחר הפיוטים כתייעוד לשלבי העריכה של מחזור בני רומא' (עמ' 37-50). הכותב מנסה להציג במאמר קצר וממצה את מקומו של דפוס זה של המחזור בתולדות מחזורי רומא שקדמו לו כאשר ההתמקדות היא בתרומה של הפיוטים דווקא לתמונה הכוללת, והוא אף סוקר בקצרה את מצב המחקר בתחום זה. הכותב מציג נקודה מעניינת באשר למונחים 'סידור' ו'מחזור', ומסקנתו היא שבניגוד להבחנה הקיימת ביניהם בספרי התפילה האשכנזים - באיטליה "ספרי התפילה לפי מנהג בני רומא היו אפוא 'מחזורים' או 'סידורים', לפי מה שהחליט המדפיס לכנותם", וזאת למרות שמעיקרו המונח 'סידור' "היה ספר התפילות לכל השנה בידי מי שביקשו ליטול חלק בתפילות הקבע במובן הרחב בתפילת הציבור בבית הכנסת", בניגוד ל'מחזור' ש"היה ספר תפילות לכל ימות השנה לשימושם של שליחי הציבור בבית הכנסת, המחזור כלל לא רק את תפילות הקבע ואת הפיוטים שנאמרו על ידי הציבור אלא גם פיוטים שהיו חלק מחזרת הש"ץ, או שנועדו לביצוע על ידי שליחי הציבור בלבד". במאמרו השני, מציג פיטר לנרד את תוכן המחזור בדפוס זה, כולל מפתח אלפביתי של כל הפיוטים על-פי תחילתם (עמ' 145-159).

אנג'לו מרדכי פיאטלי ערך רשימה ביבליוגרפית מקפת של כל המחזורים והסידורים כמנהג בני רומא שהעלה בחכתו (עמ' 114-51). זוהי רשימה המונה מאתים ותשעה פריטים, כמעט כפולה מרשימתו הנ"ל של יצחק יוסף כהן משנת

6 חלקים גדולים הימנו פורסמו זה לא מכבר על-ידי משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשנ"ב.

תשכ"ו (1966). הרשימה מלווה במפתחות שונים: מקומות, אישים, תרגומים, מנהגים ונוסחים מיוחדים, כמו גם מפתח האוספים והתאמה לרשימת י"י כהן. עוד צרף הכותב שלושים ושנים צילומי שערים של מהדורות שונות.

מיכאל ריז'יק ממקד דיון על מסורת הניקוד של המחזור, כפי המשתקף במהדורה זו (עמ' 115-144). הכותב הינו בלשן מובהק, שתחום התמחותו הוא דקדוק לשונם של יהודי איטליה בימי הביניים והריניסאנס⁷. במאמר זה מנסה הכותב לנתח ולאפיין את מסורת הניקוד של המחזור במהדורה זו ולהשוותה למסורת המשתקפת בכתבייד קדומים שלו, המוצאת את ביטוייה בגווני מסורת שונים, לעומת המסורת הרווחת במחזור במהדורות הדפוס הראשונות של המאה ה"ז המאופיינת דווקא בהאחדה, שהולכת ומתחזקת, וההבדלים ניכרים בפרמטרים שונים. ומסקנתו היא, כפי שהוא מציין בסוף המאמר: "דפוס זה נמצא במעבר מן הריבוי המגוון של מסורות שנתקיימו בכתביהיד להאחדה שחלה בדפוסים".

המאמר האחרון בקובץ זה הוא מאמרו של הרב יצחק עקיבא סץ, חוקר תפילה נודע, שאותו הוא מקדיש לנוסח ברכת המזון כמנהג בני רומא (עמ' 161-170). לפלא הוא שבמחזור לא נמצאת ברכת המזון במקום שהיה צפוי שתהיה, היינו בסדר הגדה של פסח (מחזור, חלק א, 72, ב). מכל מקום, נוסח ברכת המזון של בני רומא נשתמר הן בכתבייד והן בשני דפוסי ערש וכמובן במהדורות דפוס מאוחרות, כפי שנראה להלן. הרב סץ פירסם שלוש גרסאות של ברכת המזון כמנהג יהודי רומא. שתי הגרסאות הראשונות פורסמו בנפרד, הראשונה על-פי כתבייד טורינו LIA III 2, עמ' 64-68. כתבייד זה אבד בשריפה בראשית המאה העשרים, אך ברכה זו נעתקה על-ידי ש"ז שכטר לפני שכתה"י אבד, וההעתקה מצויה בבית המדרש לרבנים בניו יורק Mic. 8401. השניה על-פי כתבייד פריס Heb. 599, דף א133-א134. גרסא שלישית פורסמה על-פי הנוסח שנדפס במחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תרט"ז, חלק א, דף צט, ב - קא, ב, עם שינויי נוסח בתחתית העמוד מדפוסים קדומים: א. נספח לספר תהלים, בולוניה ר"מ (1480). ב. סידור כמנהג הספרדים, אך ברכת המזון כפי מנהג בני רומא, נאפולי ר"ן (1490) לערך. ג. נוסח ברכת המזון, מנטובה של"ח (1578).

מהדורה פקסימילית זו על שני חלקיה פותחת צוהר לעולם התפילה האיטלקי. כל שוחר תרבותם של יהודי איטליה יתענג עליה כמוצא שלל רב. מצד אחד הוא יזון את עיניו ביופייה של המהדורה הפקסימילית, שנעשתה במומחיות רבה על-ידי הצלם ארדון בר חמא, שידיו רב לו במלאכה זו. ומאידך ישכיל רבות מקובץ המחקרים בעריכתו המקצועית של אנג'לו מרדכי פיאטלי, שהטיב לבחור את הטובים שבחוקרים בתחומים הנטפלים לליטורגיה האיטלקית בכלל ובענייניו של המחזור בפרט.

7 זה לא מכבר פורסם ספרו 'מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים', ירושלים, מוסד ביאליק 2008.